

ПРОТИБОРСТВО ЗАХОДУ І МОСКОВІЇ: УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ

Віддавна на Заході добре розуміли принципову різницю між українським світом та Московією. Україну сприймали цілком у дусі історичного нарративу традиційної української еліти як Русь і спадкоємицю княжої Русі. Натомість Московію вважали породженням північно-східної частини тієї могутньої держави, яка на певному етапі спромоглася досягти самодостатності. Поява в середині XVII ст. нової української еліти, «козацького народу», який заступив князів і шляхту, нічого не змінила. У західному інтелектуальному просторі й далі, мало не до кінця XVIII ст., не існувало жодних ідеологічних проблем, які заважали б відносити Україну до європейської ойкумени, а Московію — до «чужої» цивілізаційної версії й до табору ключових суперників. Не буферна зона з невизначеною перспективою, сумнівною внутрішньою цілісністю та розмитотою ідентичністю, а органічна складова Європи, її східна брама і на Великому фронтірі, і супроти Московії — таким був реальний статус України у світоглядних імперативах і політичних розрахунках тогочасних еліт, української та європейських. Навіть у 1790-х рр. для австрійця Йогана-Християна Енгеля, одного з найпроникливіших тодішніх концептуалістів східноєвропейської історії, Україна — це не інакше, як *«стіна, що відділяє культурну Європу від дикої Азії»*, *«твердиня проти татар і росіян»*; і переймається він з'ясуванням того, як *«незалежні козаки... були приневолені російським самодержавством»*¹²⁰.

Відновлення в XVII ст. української державності у вигляді Гетьманщини лише означило історичність і самодостатність українського світу, відтінивши вторинність Московії стосовно середньовічної княжої Русі. Водночас досягнення Богданом Хмельницьким міжнародного визнання Української держави та її правителя через звичний, як для ранньомодерного уявлення, механізм — перехід під протекторат легітимного християнського володаря — прогнозовано створило якісно

¹²⁰ Й.-Х. Енгель, *Історія України та українських козаків*, ред. В. В. Кравченко, упоряд. Т. О. Чугуй (Харків, 2014), 26, 28.

нові реалії на сході Європи. З кількох важливих причин гетьман був змушений розв'язати своє мегазавдання через Московію, чим вивів її роль на нові обрії. Але ступивши однією ногою в Україну, вона заклала плацдарм для її поступового заковтування, бо це нарешті дало москoviтам реальний шанс стати серйозним гравцем на європейському напрямку.

З огляду на це Переяслав 1654 р. круто змінив розклад сил у Східній Європі. Дала глибоку тріщину геополітична рівновага, яка оформилася після утворення Речі Посполитої й не дозволяла Московії та Османській імперії реалізувати свої зазіхання на цьому фланзі. Позитивний для європейського світу баланс сил забезпечувало переплетення трьох ключових чинників: системної переваги Речі Посполитої над Московією; так званої ідеальної ситуації, яку в Північному Причорномор'ї створила для себе Туреччина, відмовившись від подальшої експансії та поклавши на Крим і ногайців функції санітарного кордону з північними сусідами; урівноваження територіальних амбіцій Речі Посполитої Швецією на Балтиці та Кримом і Туреччиною на Півдні. А чинником, який цементував рівновагу, була непохитна орієнтація українських князів і шляхти на «річпосполитський світ» і його протиставлення «тиранській» Московії, що змушувало царя шукати суто військового щастя. Сила козацької зброї настільки зміцнювала королівське військо, що Москва втрачала шанси сподіватися на перемогу в осяжній перспективі. Це з усією очевидністю продемонструвала Смоленська війна (1632–1634 рр.), роль козаків у якій була непересічною.

Значущість України як вирішальної ланки такої геополітичної рівноваги добре розуміли. Загальний настрій влучно передають слова віленського воєводи Павла Сапіги, сказані в січні 1657 р. московському послу І. Нагому: «*При кому, государ, черкаси (українці. — Авт.) будуть служити, при тому й Корона Польська буде*»¹²¹. Трохи раніше, на сеймі 1650 р. київський воєвода Адам Кисіль концептуалізував це не менш виразно: «*Русь — не маленькі Інфлянти, і без нас ані вітчизна вітчизною, ані цілість Речі Посполитої не може бути затримана*»¹²². Тож Богдан Хмельницький зовсім не лукавив, коли в 1649 р. говорив московському посланцеві Г. Унковському, що «*без нашого Війська Запорозького, скрізь вони, поляки і Литва, будуть німечні*»¹²³.

¹²¹ С. Федорук, *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст.* (Київ, 2011), 483.

¹²² В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті*, т. 3 (Філадельфія, 1991), 77.

¹²³ *Воссоединение Украины с Россией*, т. 2 (Москва, 1954), 152.

Сучасники дуже добре бачили, наскільки обтяжливим для України було сусідство: з Польщею на заході, з Московією на сході, з Кримським ханатом та володіннями султана на півдні. За своєрідне узагальнення можна взяти красномовний вислів познанського воєводи Яна Лещинського (1658 р.): «Химера це і байки, що козаки думають, буцім вони можуть бути голландцями чи шотландцями; кожен з цих народів має інші вигоди розташування і захист, а козаки живуть у такому місці, що самі себе без сторонньої допомоги захистити не можуть і кому-небудь під протекцію піддадуться»¹²⁴. А у XVIII ст. Вольтер зазначав, що Україні, «оточеній Росією, володіннями великого султана та Польщею, їй потрібно було шукати захисника, а отже господаря в одній із цих країн»¹²⁵.

І ось після Переяслава 1654 р. Військо Запорозьке підсилило Московію, оголюючи річпосполитський фланг. Це викликало ефект доміно, спровокувавши в Європі справжню політичну кризу¹²⁶. Проте якими інтересами не керувалися б усі суб'єкти, в будь-якому випадку вони воліли не допустити подальшого зміцнення Московії й планували тримати її в чорному тілі. За таких умов роль українського чинника різко зростає і його неможливо було не враховувати. У Швеції, наприклад, вважали: з ким би вона не воювала, козаків буде втягнуто у цю війну¹²⁷. 1656 р. шведський король заявив на засіданні Державної ради, що планує відірвати Україну від Московії¹²⁸. Тоді ж бранденбурзький курфюрст на переговорах з московськими послами промовисто цікавився, при кому тепер Хмельницький із запорозькими козаками, і висловлював впевненість, що під шведською протекцією¹²⁹. Австрію непокоїло об'єднання московського та українського військ проти Речі Посполитої. Переміни в розкладі сил зачіпали корінні інтереси Кримського ханату, традиційно налаштованого підтримувати то Річ Посполиту, то Московію і спокійно із цього жити. До його планів не входило перетворення Гетьманщини на союзника царя.

¹²⁴ L. Kubala, *Woyny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660* (Lwów, 1922), 544.

¹²⁵ І. Дмитришин, *Груєв Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії* (Київ, 2019).

¹²⁶ Докладно про сутність цієї європейської кризи див.: Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року...*; Б. Н. Флоря, *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)* (М., 2010); А. Kotljarchuk, *In the Shadow of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century* (Huddinge, 2006).

¹²⁷ С. Федорук, *Віленський договір 1656 року*, 117.

¹²⁸ Т. Чухліб, «Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658)», *Іван Виговський: зб. ст.* (Львів, 2010), 18.

¹²⁹ Т. Чухліб, 18.

Московія ж відразу стала на шлях нехтування духу й букви договору з Гетьманщиною (Березневих статей), засвідчуючи свій неухильний курс на розмивання української державності та намагання коштом України перетворитися на потугу для домінування на сході Європи. Наприкінці 1654 р. цар Алексей Михайлович далекосяжно забажав перенести свою столицю до Києва. Тоді ж гетьман відхилив пропозицію Московії ввести воевод до Києва та до інших українських міст і набрати в Україні 10 тис. солдатів¹³⁰. Навесні 1656 р. цар повторно зробив спробу домовитися з гетьманом про появу в Гетьманщині царських воевод, ще й наділених розпорядчими й судовими функціями¹³¹. Під час походу на захід України 1655 р. московити проявили себе в усій красі, спробувавши виселити на Лівобережжя міщан з Тернополя¹³², чим відсвіжували в історичній пам'яті страхітливі «выводи» еліт з Новгорода, Пскова та інших земель на початку шляху Московського князівства до імперії. Вагомою, якщо не основною, причиною, чому Богдан Хмельницький повернувся з-під Львова, було небажання, щоб московські гарнізони зайняли українські міста і створили в такий спосіб небажаний прецедент. Тоді ж Москва відмовилася пропустити через свою територію Кіндрата Бурляя та о. Данила, українських послів до Швеції. Куди хилить Москва, не було секретом і для сусідніх володарів. На початку 1655 р. Д'єрдь II Ракоці промовисто писав: *«Московит тепер стискає Хмельницького, кається (гетьман. — Авт.) у своїй клятві; прагнути свободи, отримав він ярмо, і більше, ніж було під Польщею»*¹³³.

На такому тлі єдиним реальним виходом для Б. Хмельницького залишалось второване багатьма європейськими володарями балансування з антимосковським акцентом між сусідніми потугами. Головний задум гетьмана полягав у тому, щоб протекторами України були одночасно Московія, Туреччина, Швеція і навіть Річ Посполита¹³⁴. Уповноважений царя на переговорах з Річчю Посполитою під Вільно (1656) князь Нікіта Одоєвській влучно передав своє бачення стратегій Гетьманщини: *«...це такі люди, що можуть противитися і нам, і вам, і на-*

¹³⁰ В. Смолій, та В. Степанков, *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет* (Київ, 2009), 505–506.

¹³¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX–2: Роки 1654–1657 (Київ, 1997), 1205.

¹³² В. Смолій та В. Степанков, 528.

¹³³ *Жерела до історії України-Руси*, т. 12 (Львів, 1911), 350.

¹³⁴ Т. Чухліб, *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721* (Київ, 2009), 53–87, 529–530.

перед шукають при кожній нагоді нового протектора: або шведів, або Ракоція. З'єднавшись з кимось із них, нападуть на нас або на вас, через що їх треба берегтися, мов скажених псів»¹³⁵.

Уже 1656 р., коли Московія, брутально порушивши Березневі статті 1654 р., уклала Віленське перемир'я з Варшавою, Б. Хмельницький прагне урівноважити московську протекцію пошуком нових союзників і зверхників, показово не втаємничуючи цього від Москви. Перед його очима був свіжий приклад бранденбурзького курфюрста Вільгельма, який спершу в 1656 р. позбувся давньої зверхності короля Речі Посполитої, ставши ленником Швеції, а в 1657 р. за нових умов уклав з Варшавою військовий союз, згідно з яким отримував від неї незалежність. Відтоді почався шлях до соборної Німеччини, якою вона стала за часів великого Бісмарка.

Головними напрямками зусиль Б. Хмельницького стають Трансильванія та Швеція, зацікавлені в союзі з Україною. Формально гетьман і цар опинилися по різні боки барикад. У жовтні 1656 р. Чигирин укладає договір з трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці. У 1657 р. на переговорах з московськими послами Б. Хмельницький рішуче заявив, що *«від шведського короля ніколи не буде відлучений, тому що в них приязнь і згода давня»¹³⁶*. Тоді ж активізувалися стосунки між Чигирином та Австрією, а також було започатковано переговори з волинським каштеляном Станіславом-Казимиром Беньовським, які згодом ознаменуються Гадяцькою унією 1658 р. з Річчю Посполитою¹³⁷.

Після Б. Хмельницького кожен з гетьманів рано чи пізно розігрував цю універсальну карту. Якщо перебувати одночасно під протекцією кількох правителів довелося не всім, то варіант зміни протектора на користь іншого не розглядав у XVII — на початку XVIII ст. хіба тільки Іван Самойлович. А Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик втілили плани в реальне життя. І. Виговський, уклавши 1657 р. угоду протекторату зі Швецією, а 1658 р. Гадяцьку угоду з Варшавою, продовжував лінію Б. Хмельницького. П. Дорошенко в 1667 р. присягнув на вірність королю, дістав офіційне визнання від Яна Казимира, а в 1669 р. увійшов у підданство турецькому султанові¹³⁸. Іван Мазепа домовлявся і з Карлом XII, і зі Станіславом Лещинським, а Пи-

¹³⁵ Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року*, 463.

¹³⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. 3 (СПб., 1861), 569.

¹³⁷ В. Смолій, та В. Степанков, *Богдан Хмельницький...*, 581–582.

¹³⁸ Т. Чухліб, *Козаки і яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* (Київ, 2010), 138–139.

лип Орлик, перебуваючи під шведською протекцією, не уникнув підданства Порті¹³⁹.

У протистоянні ж нової української еліти з Московією за збереження самодостатності Гетьманщини на кілька століть уперед вирішувалося, чи зазнаватиме Україна загрозливого тиску московської цивілізаційної версії. Та не лише Україна, а й уся Європа. У XVIII ст. проблема досягла піку — Московія мала успіх у Великій Північній війні 1700–1721 рр. Реакція на це Європи відтінює справжнє сприйняття Московії. Полтавську битву 1709 р., яку в Росії традиційно вважають рубіжною віхою в її історичному шляху до перетворення на континентальну потугу, Європа не вважала переломним моментом і свого ставлення до Московії не змінила. Підсумки баталії остаточно не визначили ані результат Великої Північної війни, ані імперське майбутнє Московії, ані долю Української держави. Розгром Карла XII в Україні все ще не убезпечував Московію від краху. У Європі не оцінювали Полтавську битву як сигнал до переінакшення опції сприйняття Московії та України. Тяжка поразка Петра I на Пруті лише утвердила всіх у переконанні, що Московії ще далеко до статусу континентального гравця. За два роки по нібито «епохальній» Полтаві вона мусила йти на значні територіальні поступки: в договорах з Туреччиною 1711–1714 рр. було не тільки підтверджено зречення Правобережної України, що передовсім зміцнювало Річ Посполиту. Цар ще й мусив відмовитися від правобережних та лівобережних запорозьких земель¹⁴⁰.

Тож попри цілковиту перемогу під Полтавою, а також пізніші незаперечні дипломатичні та військові успіхи, Московія для європейців залишалася державою з неясною долею. Її спроби підфарбувати за шведським та пруським зразками свій фасад не вносили ясності. В Європі з численних донесень посланців добре відали про опозицію до курсу Петра, що зріла серед широких кіл московської аристократії, духівництва, в козацьких анклавах. Справа царевича Алексея нікого не здивувала й тільки посилила думки, що після смерті його батька все може повернутися назад¹⁴¹. Коли в 1717 р. цар запропонував Людовику XIV, щоб Московія увійшла до кола союзників Франції замість ос-

¹³⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* (Київ, 1994), 26–31, 56–57, 82–93.

¹⁴⁰ *Полное собрание законов Российской империи*, т. 4: 1700–1712, 714–716, 824–829 (СПб., 1830) ; т. 5: 1713–1719, 36–43 (СПб., 1830).

¹⁴¹ Ширше про опозиційні настрої серед московської еліти див.: П. Бушкович, *Петр Великий. Борьба за власть* (СПб., 2008).

лаблৌ Швеції, то отримав гідну відмову¹⁴². Пётр I мусив заковтнути ще одну гірку пігулку: в Парижі непоштиво розвернули голоблі московським дипломатам, які силкувалися видати за Людовика XV Єлізавету Петровну. Не проти шлюбних зв'язків з Романовими були лише правителі калібру Брауншвейгу, Курляндії, Мекленбургу. А обраницею Людовика XV стала донька Станіслава Лещинського, якому ще слід було попiтніти, щоб відновити статус короля Речі Посполитої¹⁴³. Вже після проголошення імперії Пётр I мусив визнати, що *«всі інші народи політику мають, щоб баланс в силах тримати між сусідами, а особливо, щоб нас не допускати до світла розуму у всіх справах, а найбільше у воїнських»*¹⁴⁴.

Навіть набагато пізніше, коли вплив Петербургу на європейські відносини зміцнів (під час війни за австрійську спадщину 1742–1748 рр.), Франція та Пруссія трактували Московію не як повноправного суб'єкта подій, а лише як найняту військову силу. І такий пункт увійшов до мирної угоди 1748 р.¹⁴⁵ у повітрі й далі висіло несприйняття новітніх територіальних та політичних претензій Московії, яка всім плутала карти та намагалася підім'яти під себе сусідні держави. Вороже ставлення до московської експансії продовжувало домінувати. Петербургові воліли підрізати крила. У 1746 р. міністр закордонних справ Франції Рене д'Аржансон у листі до французького посла у Москві без зайвої дипломатичності писав: *«... Все, що зможе придушити в Росії свавільну силу та занурити Росію в її колишнє варварство, може бути тільки добрим і доцільним для держав — сусідів цієї імперії. Бо збільшення сили й поваги, досягнутих завдяки спритності царя Петра I, було використано з того часу тільки для підтримки поглядів і намірів двору Відня на шкоду спокою Європи»*¹⁴⁶.

Та, мабуть, найвиразніше про те, що поміж європейськими елітами зберігся традиційний погляд на місце та роль Московії, свідчать їхні підходи до українського питання. Полтавську битву 1709 р. не вважали ані смертельним ударом по державності Гетьманщини, ані сигналом, що місцева еліта втратила снагу до власного державного життя і склала

¹⁴² І. Дмитришин, *Григір Орлик...*, 35.

¹⁴³ Про шлюбні стратегії Петра I див., зокрема: В. Е. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* (М., 1986), 274–275.

¹⁴⁴ Цит за: С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18 (М., 1962–1963), 553.

¹⁴⁵ І. Дмитришин, *Григір Орлик...*, 278.

¹⁴⁶ І. Дмитришин, 277–278.

руки перед поглинальним котком сусідки. Аж до 1760-х рр. сприйняття України у Європі й тамтешній образ українсько-московських стосунків докорінно відрізнялися від стереотипів останньої чверті XVIII — початку XIX ст., які й досі не виправдано поширюють на все XVIII ст.

Найголовніше, що Україну сприймали з її власного голосу. Московії не вдалося відібрати в еліти Гетьманщини цю прерогативу й досягти панування її власної версії, твореної поглинальними інтересами. Самопрезентація у світі, позбавлення якої вважають однією з наріжних ознак встановлення колоніальної зверхності¹⁴⁷, ще існувала, і це залишало українській еліті можливості доносити європейським правителям ідеї визволення Гетьманщини з-під зверхності царя.

Правителя-гетьмана сприймали законним володарем, який мав природне право вийти з-під влади московського імператора. З гетьманом Пилипом Орликом, обраним на еміграції, але цілком легітимно, за уявленнями козаків, європейські владні еліти мали справу без жодних застережень щодо його статусу. Невтомно, але зі знанням справи шукаючи свого шансу та бомбардуючи монархів історичними, правовими та геополітичними аргументами, мазепинці зуміли виграти у Московії пропагандистську війну. Ніхто із зацікавлених сторін не піддавав сумнівам природне право Гетьманщини скинути «московське ярмо», згубне для всіх навколишніх держав, а також для Франції та Швеції. Не московською провінцією, не остаточним надбанням царя поставала Україна, а особним політичним тілом, здатним змінити «прописку» відповідно до обставин.

У Франції, Швеції та Речі Посполитій до середини XVIII ст. сприймали навіювання мазепинців про готовність козаків повстати й оцінювали шанси на розрив Гетьманщини з Московією як цілком ймовірні за сприятливих зовнішніх обставин. Французькі дипломати у східноєвропейських державах засвідчували факт, що Московія бажає мати «безкарне вище право диктувати закони всім суверенним державам цієї частини Європи», і вловлювали перші ознаки наміру царя накинути на всю Європу «ярмо рабства і тиранії». Відтак Московію воліли вгамувати, «що замкне її у справах поза межами Європи», як влучно висловився французький претендент на короля Речі Посполитої князь Конті¹⁴⁸. Листування французьких послів 1730–1750-х рр. у Туреччині, Польщі, Швеції насичене роздумами про Україну та можливі сценарії для козаків і Гетьманщини.

¹⁴⁷ Є. Томпсон, «Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація», *Україна модерна*, вип. 5, № 16 (2010): 228–229.

¹⁴⁸ І. Дмитришин, 274–311.

Коли Людовик XV створив розвідувальну мережу «Секрет короля» для проведення лінії Франції таємною дипломатією, українське питання посіло в її діяльності поважне місце. Серед зашифрованих понять, якими оперували члени секрету, були й «Орлик», «Розумовський», «Україна», «Київ», «козаки»¹⁴⁹. У 1749 р. посол Франції у Варшаві Дюперон де Кастера писав Григору Орлику: «...Я би взявся впевнено, з огляду на теперішній стан справ, підняти Україну проти Росії. Я матиму ближчим часом честь представити вам невеликий меморандум з цього приводу, який покаже легкість і доцільність цієї справи... Підняти Україну, я знаю про це з певністю, що козакам зовсім обридло московське ярмо; вони тільки й чекають, щоб його скинути, і зроблять це охоче у будь-якому разі, коли добре підтримана конфедерація простягне їм руки»¹⁵⁰.

Українська карта й далі розглядалася як складова міжнародних комбінацій, зав'язаних навколо протистояння Франції та імперії Габсбургів, яке було головним нервом тогочасних європейських протиріч, зачіпаючи інтереси цілого континенту. Україна залишалася серед чинників, здатних суттєво вплинути на перебіг французько-австрійського суперництва. Їй продовжували відводити значне місце в хитросплетіннях фантомних чи реальних військових та військово-політичних союзів, як це робили від другої половини 1650-х рр.

Зацікавленість Україною цементувало збереження в Європі до середини 1750-х рр. геополітичних альянсів між Францією, Швецією, Річчю Посполитою, Османська імперією, з одного боку, та імперією Габсбургів і її ситуативними союзниками — з іншого. Стратегії Франції, розроблені ще кардиналом Рішельє, передбачали оточення Австрії з півночі та сходу своїми союзниками, покликаними охолоджувати Габсбургів та відтягувати їхні сили на випадок військових дій. У розрахунок брали й Пруссію із Саксонією, особливо Швецію, яка палала бажанням створити антимосковський військовий союз з Річчю Посполитою, Пруссією та Османською імперією. У свою чергу Австрія після того була змушена замінити Річ Посполиту Московією. За таких умов зростала роль української карти, яка добре грала проти царя. Ця ключова обставина працювала на Гетьманщину, періодично створюючи шанси для маневру, коли між Францією та Австрією порушувалася рівновага.

Ще у 1702 р. Франція поклала око на І. Мазепу у своїх стараннях навколо забезпечення королівського трону в Речі Посполитій для сво-

¹⁴⁹ І. Дмитришин, 319.

¹⁵⁰ І. Дмитришин, 300.

го ставленика Станіслава Лещинського. Французький посол у Варшаві пропонував залучити українського гетьмана і цим паралізувати спроби Петра I втримати на троні Августа II¹⁵¹. У 1710 р. французький посол у Туреччині схилитиме султана розпочати війну з Московією в інтересах України¹⁵². Після створення у 1725 р. Віденської (Австрія, Іспанія) та Ганноверської (Франція, Пруссія, Англія) ліг український чинник виринатиме у протистоянні за корону Речі Посполитої (1730-ті рр.), під час шведсько-московської (початок 1740-х рр.) та турецько-московської (1635–1639 рр.) війн. Братиме його до уваги Франція, коли у 1745 р. намагатиметься викликати нову турецько-московську війну, а в 1754–1756 рр. знову розіграти політичні комбінації в Туреччині та Криму. 1728 р. європейці не оминули увагою факт обрання гетьманом Данила Апостола: про відновлення гетьманства писали газети¹⁵³. Тоді ж на міжнародному конгресі у Суасоні французький, англійський, голландський, іспанський, шведський та голштинський представники порушили перед московським посланцем Александром Головкіним питання про визнання Пилипа Орлика та прав «козацького народу»¹⁵⁴. На початку 1740-х рр. прусський король Фрідріх II мав намір використати козаків проти саксонського електора Августа III. Так його напучували прихильники у Варшаві.

На об'єкт і складову Російської імперії в очах європейських політиків Гетьманщина перетвориться лише в другій половині XVIII ст., коли докорінно зміняться альянси, і Росія слідом за Австрією стане союзницею Франції, а Пруссія — головним ворогом новоспеченого блоку. Тільки тоді на Україну стануть дивитися крізь призму Російської імперії, як на її провінцію. В інтелектуальному ж середовищі самотутність українського світу не викликатиме сумнівів. Історії Жана-Бенуа Шерера та Йогана-Християна Енгеля, надруковані відповідно у 1778 та 1796 рр., подають український світ відмінним від московського. Для Й.-Х. Енгеля ключове питання полягає в тому, щоб з'ясувати, «яка низка подій мала своїм наслідком входження її (України. — Авт.) до складу Росії», а до всього «вивчення історії козаків (українських. — Авт.) набуває особливого значення, щоб виве-

¹⁵¹ Гетьман. Шляхи (Київ, 2009), 273–274.

¹⁵² Т. Чухліб, *Козаки і монархи...*, 487.

¹⁵³ Д. Бовуа, «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу», *Український археографічний щорічник* 8/9 (Київ, 2004), 327.

¹⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності* (Варшава, 1938), 57.

сти з неї політичні уроки»¹⁵⁵. Ж.-Б. Шерер переклав «Короткий опис Малоросії», просякнутий духом автономізму та обґрунтуванням ідеї окремішності України / Малої Росії¹⁵⁶.

На такому тлі зусилля першої української політичної еміграції, безумовним лідером якої по смерті Івана Мазепи став Пилип Орлик, постають у цілком іншому світлі. Вони не були волянням у пустелі чи війною з вітряками, а спиралися на тверезу оцінку міжнародних обставин, які уможлилювали вихід України з-під царської зверхності, бо це принципово відповідало інтересам не тільки самої «козацької нації», а й Франції, Речі Посполитої, Туреччини, Швеції. Впертий, часом зяятий пошук у міжнародних обставинах будь-якої зачіпки, для того щоб упласти український чинник у сприятливі комбінації, зовсім не нагадує реакцію загнаного звіра, як це мало б вигляд, якби на першу половину XVIII ст. перенести пізніші геополітичні реалії. Зрозуміло, чому з такою впертістю Петербург полював за живими мазепинцями і чому боявся суголосного відгомону в Гетьманщині, здавалося б, сізифових зусиль емігрантів. Боявся настільки, що час від часу загравав з українською елітою: то відновлював посаду гетьмана, то скасовував певні обмеження у правовій та економічній сферах. Все, однак, залежало від здатності української еліти самоорганізуватися навколо головного питання й наважитися кинути виклик Петербургу.

¹⁵⁵ Й.-Х. Енгель, *Історія України та українських козаків*, 248.

¹⁵⁶ А. Бовгиря, «Передмова», *Короткий опис Малоросії (1340–1776)* (Київ, 2012), 7, 9.